

20 ΑΠΡ. 1992

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΝΗΜΩΝ

RIKI VAN BOESCHOTEN, Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία
• ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ, «Ο Κλέφτης» του Α.Ρ. Ραγκαβή • HELMA
WINTERWERB, Ένα χειρόγραφο σχέδιασμα της νεοελληνικής Θησίδος •
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις «έλληνικές»
περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας • ΣΩΚΡΑΤΗΣ Δ. ΠΕΤΜΕΖΑΣ,
Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική κυριαρχία: Ζαγορά
1784-1822 • ΚΙΡΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Το πυριτιδοποιείο στο Γραδεμπόριο
της Θεσσαλονίκης • ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Η τύχη των
πρώτων Ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος • ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙ-
ΟΥ, Η έφημερίδα του Ήρακλείου «Εργάτης» ή «Λαός» (1914-15) •
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΟΥΞΑΚΗΣ, «Φαντασιακές κοινότητες» και Μεγάλη
Ίδέα • ΕΛΕΝΗ ΔΙΒΑΝΗ, Ο ρόλος του τύπου-λογοκρισίας στη Μ. Βρε-
τανία και οι Έλληνες αντάρτες (1943) • ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Δι-
ακόσια χρόνια από τη Γαλλική Έπανάσταση • ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ
- ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Γαμήλιες στρατηγικές και «παρεκκλίσεις» στον
οικογενειακό βίο • ΔΑΥΪΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Αναζητώντας καθηγητές για το
Πανεπιστήμιο • ΑΡΧΕΙΑΚΑ: Σοφία Ματθαίου, Ν. Καραπιδάκης, Θ. Θε-
οδώρου, Θ. Χρήστου, Έλπίδα Μαχαιρίδου, Αμαλία Παππᾶ, Δ. Κατσα-
νίδης, Κατερίνα Παπαδοπούλου, Γ. Καλαντζής, Τριανταφυλλιά Κουρτού-
μη, Στεφανία Αρχοντάκη, Β. Χ. Πετράκος, Ν. Δεπάστας, Όντὲτ Βαρών
• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Αλέξης Πολίτης, Χριστίνα Κουλούρη, Ιωάννα Πε-
τροπούλου, Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Κώστας Μέκκας, Όντὲτ Βαρών,
Νάση Μπάλτα, Χρ. Ι. Κόντος, Αντ. Λιάκος, Χρ. Λουῆκος •

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1991

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΜΙΛΛΕΤ ΣΤΙΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ» ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ¹

Ι. Εισαγωγικά²

Οι γνώσεις μας για το κοινοτικό φαινόμενο στις ελληνικές ή ελληνόφωνες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Tanzimat εξακολουθούν να παραμένουν εξαιρετικά φτωχές. Τα σχετικά δημοσιεύματα δεν ξεπερνούν, στις περισσότερες περιπτώσεις, το επίπεδο της παρουσίασης και στοιχειώδους ανάλυσης των κοινοτικών καταστατικών, ενώ καμιά έμφαση δεν δίνεται στους μετασχηματισμούς που υφίστανται οι δομές της κοινοτικής διοίκησης, κάτω από την πίεση που ασκεί το οθωμανικό κράτος στην προσπάθειά του να ενδυναμώσει τον κεντρικό έλεγχο επί των διαφόρων επαρχιών του³.

Η εικόνα, λοιπόν, που μπορεί να σχηματίσει κανείς για τους κοινοτικούς θεσμούς κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων, υποδεικνύει ότι οι κοινοτικές

1. Το κείμενο που ακολουθεί, σε μια πρώτη μορφή, παρουσιάστηκε στο συνέδριο με θέμα «The Social and Economic History of the Greek Millet. From the Tanzimat to the Young Turks», που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Princeton στις 31 Μαρτίου και 1 Απριλίου 1989. Ας σημειωθεί επίσης στο σημείο αυτό, πως η βιβλιογραφία που παρατίθεται στις υποσημειώσεις είναι καθαρά ενδεικτική και δεν φιλοδοξεί σε καμιά περίπτωση να εξαντλήσει τα σχετικά με το πραγματευόμενο θέμα δημοσιεύματα.

2. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον Ν. Διαμαντούρο για τις πολύτιμες υποδείξεις που μου έκανε διαβάζοντας μία πρώτη γραφή του κειμένου. Ευχαριστώ επίσης την Κα Ε. Μπαλτά και τους κκ. Σ. Ασδραγά, Π. Κιτρομηλίδη, Σ. Πετμεζά και Γρ. Σκλαβενίτη, για την καλοσύνη που είχαν να διαβάσουν το κείμενο και να μου κάνουν χρήσιμες παρατηρήσεις.

3. Σχετικά με την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, εκτός από την εξειδικευμένη βιβλιογραφία που θα μνημονευθεί στη συνέχεια βλ. τα ακόλουθα γενικά βοηθήματα: Β. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2η έκδοση, Oxford University Press 1968, 75-209. St. Shaw και E. Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. ΙΙ, Cambridge University Press 1987, 1-272.

πρακτικές εξακολουθούν να ασκούνται σύμφωνα με τις προεπαναστατικές προδιαγραφές του κοινοτικού φαινομένου ή ότι ο τυχόν εντοπισμός διαφορών περιορίζεται σε ελάσσονος σημασίας ζητήματα, με το πνεύμα των κοινοτικών θεσμών να παραμένει, λίγο ή πολύ, αμετάβλητο.

Αντιθέτως, οι κοινοτικοί θεσμοί στην προεπαναστατική τους εκδοχή, αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών εργασιών τόσο στο παρελθόν⁴, όσο και πρόσφατα⁵. Η κοινότητα, επί της οποίας στηρίχθηκε η αναγέννηση του Ελληνισμού και η οποία υπήρξε, κατά συνέπεια, μέσο που επιτάχυνε τις επαναστατικές διαδικασίες για την απελευθέρωση της Ελλάδας, σύμφωνα με τις απόψεις μιας ορισμένης μερίδας της ελληνικής ιστοριογραφίας της οποίας επικεφαλής υπήρξε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, χάνει τη σημασία της από τη στιγμή που εμφανίζονται τα πρώτα ψήγματα μιας ελεύθερης Ελλάδας, ένα κράτος ελληνικό. Αυτός ίσως να είναι ένας βασικός λόγος της άνισης μεταχείρισης του «ίδιου» φαινομένου σε δύο διαφορετικές περιόδους⁶.

Θα επιδιώξω στη συνέχεια, όχι φυσικά να καλύψω το χάσμα που παρατηρείται ανάμεσα στις δύο περιόδους, αλλά να συνδέσω, μέσα από ένα ενιαίο σχήμα την προεπαναστατική κοινοτική διοίκηση των ελληνικών περιοχών της αυτοκρατορίας με την κοινοτική διοίκηση που υπήρξε απόρροια των μεταρρυθμίσεων του Tanzimat. Πιστεύω πως μόνο με τον τρόπο αυτό είναι εφικτό να έρθουν στην επιφάνεια μετασχηματισμοί που συνήθως αγνοούνται και να τονι-

4. Βλ. για παράδειγμα ορισμένες από τις παλαιότερες: Σ. Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά*, Αθήνα 1842· Μ. Μεσοβιάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1882· Κ. Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντιών», *Μικρασιατικά Χρονικά*, Γ' (1940), 1-73· D. Zakythinos, «La Commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellénisme Contemporain*, 2 (1948), 295-310, 414-428· Ι. Τ. Βισβίτζης, «Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», *L'Hellénisme Contemporain*, αναμνηστικός τόμος «Η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», Αθήνα 1953, 183-204. Η παλαιότερη βιβλιογραφία για τις κοινότητες παρουσιάζεται συγκεντρωμένη από τον Ν. Πνταζόπουλο, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1958.

5. Από τις πρόσφατες εργασίες περιορίζομαι να αναφέρω τις ακόλουθες: Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τχ. 5, 1986, 45-62· του ίδιου, «Νησιώτικες κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (I)», *Τα Ιστορικά*, τ. 5, τχ. 8, 1988, 3-36 και τ. 5, τχ. 9, 1988, 229-258· Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική Δυναμική και Πολιτική Αυτοδιοίκηση. Οι Ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982· Για ένα τοπικό παράδειγμα βλ. την πρόσφατη εργασία της Ευτ. Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1987, όπως επίσης και S. Petmezas, *Recherches sur les structures économiques et sociales de Pélion (1700-1830)*, thèse de doctorat, E.H.E.S.S., Παρίσι 1989, κεφάλαια 4-7.

6. Για μια προσέγγιση ορισμένων πλευρών των ιδεολογικών χρήσεων του κοινοτικού φαινομένου, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Δημοκρατικές προσδοκίες και ιδεολογικές μυθοποιήσεις: Η προσγραφή ιστορικής γενεαλογίας στο αίτημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», ανάπτυξη από την *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα 1984, 32-48.

στούν πολιτικές και πρακτικές, κοινοτικές ή κρατικές, που συνήθως παραγνωρίζονται. Η προσέγγιση αυτή δεν γίνεται με τη λογική μιάς απαρίθμησης ή καταγραφής των μεταβολών που παρατηρούνται, αλλά μέσω της οπτικής ενός συστήματος του οποίου οι μηχανισμοί συνδέουν τους μετασχηματισμούς των επιμέρους τμημάτων του.

Έτσι, οι πραγματικότητες του 19ου αιώνα που εμπίπτουν στο πεδίο ενδιαφέροντος του παρόντος άρθρου, δεν εμφανίζονται αίφνης, όπως συχνά έχει υποστηριχθεί, ως προϊόντα μιας συνειδητής πολιτικής των Οθωμανών προκειμένου να αποκαταστήσουν την αποδυναμωμένη κεντρική εξουσία τους, όπως ελπίζω να φανεί στη συνέχεια. Στην ουσία, οι διοικητικές μεταβολές που πραγματοποιούνται στο οθωμανικό κράτος κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτελούν αποκυήματα μακρόχρονων και αντιφατικών, συχνά, επιλογών στον χώρο της πολιτικής ζωής, οι οποίες ενσωματώνονται στο θεσμικό πλέγμα της αυτοκρατορίας και νομιμοποιούνται από τους Οθωμανούς στα πλαίσια των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών τους κατά τον 19ο αιώνα.

Μία ακόμη διευκρίνηση είναι απαραίτητη στο σημείο αυτό. Η προσέγγιση του κοινοτικού φαινομένου που ακολουθεί δεν θα κάνει λόγο για την «ελληνική» κοινότητα και τη διοίκησή της σε επίπεδο κέντρου. Με διαφορετικά λόγια, δεν ενδιαφέρει εδώ η πολιτική διοίκηση των ελληνικών πληθυσμών μέσω του πατριαρχείου, εάν βέβαια μια τέτοια διοίκηση υφίσταται, και αυτό μένει φυσικά να διαπιστωθεί. Με βάση ένα υλικό που προέρχεται από πηγές ή εργασίες που προσφέρουν γεωγραφικά εξειδικευμένα παραδείγματα, το παρόν κείμενο ασχολείται κυρίως με τη θέση και το ρόλο της κοινότητας στην ενσωμάτωση των ελληνικών πληθυσμών στο οθωμανικό κράτος μέσα από τους μηχανισμούς αφενός της περιφερειακής και τοπικής διοίκησης, και αφετέρου του συστήματος του millet. Στην οπτική αυτή, το πατριαρχείο δεν συνιστά το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, αλλά απλώς έναν από τους πόλους γύρω από τους οποίους οι Οθωμανοί αναπτύσσουν ένα διοικητικό και πολιτικό μηχανισμό ενσωμάτωσης των κατακτημένων πληθυσμών στο κράτος τους.

II. Μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Μερικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια και οι οποίες εξακολουθούν να παραμένουν παραγνωρισμένες, μας υπέδειξαν ότι η έννοια του millet αλλά και αυτή η λειτουργία του θεσμού στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, δεν αποτελούν πραγματικότητες παρά μόνον των τελευταίων αιώνων της ζωής της Αυτοκρατορίας⁷. Ο όρος millet κατά τους

7. Πρωτοπόρος στο θέμα αυτό υπήρξε ο B. Braude, *Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Balkans, 1500-1650*, Ph.D. thesis, Harvard University, Cambridge Mass., Δεκέμβριος 1977, ο οποίος, στο τρίτο κεφάλαιο, θέτει τις βάσεις για μια ρεαλιστική αντιμετώπιση του θεσμού: το σύστημα των millet αποδεικνύεται πως είναι προϊόν των πλέον πρόσφατων αιώνων της οθωμα-

πρώτους αιώνες της κατάκτησης διατηρεί διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνο που του αποδίδεται αργότερα και δεν εκφράζει σε καμιά περίπτωση, την ύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων με κεντρική εξουσία, στην κορυφή των οποίων βρίσκονται οι θρησκευτικοί ηγέτες των επί μέρους δογμάτων ή θρησκειών που έχουν ως έδρα την Πόλη⁸.

Οι αναφορές λοιπόν στην ύπαρξη του θεσμού του millet κατά τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης δεν αποτελούν παρά ex post κατασκευές και αναχρονισμούς με εθνικιστική απόχρωση στις περισσότερες περιπτώσεις, οι οποίες όμως έχουν αποκτήσει την αυτονομία τους και αναπαράγονται ως έχουν μέχρι τις μέρες μας⁹. Η Αυτοκρατορία στα χρόνια του απογείου της δόξας της και της ισχύος της, δεν είχε καμιά ανάγκη από παράλληλους διοικητικούς θεσμούς, σε σχέση με εκείνους που προέβλεπε η στρατιωτική της οργάνωση¹⁰, για την ενσωμάτωση των κατακτημένων αλλόδοξων πληθυσμών στο αναδιανεμητικό της σύστημα.

Σε μια ανάλογη οπτική, η αντιμετώπιση της ανασύστασης του πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως αμέσως μετά την κατάκτηση, πολιτική πράξη του κατακτητή με στόχο τη νομιμοποίηση της εξουσίας του στους χριστιανικούς πληθυσμούς¹¹, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με την αντίληψη της παραχώρησης ορισμένων προνομίων, όπως συνηθίζεται μέχρι σήμερα¹². Η εικό-

νική κατάκτησης και ότι η σπάνια, σχετικά, χρήση του όρου κατά τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης είχε διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνο που του αποδίδεται τον 19ο αιώνα.

8. Πρόβλημα που ο H. Inalcik είχε θέσει εδώ και 25 χρόνια, κάνοντας την παρουσίαση του βιβλίου του R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, στο περιοδικό *Bulletin*, 28 (1964), 791 και παροτρύνοντας για έρευνες γύρω από το σύστημα των millet και τις πρώιμες χρήσεις του όρου.

9. Βλ. αναλυτικά B. Braude, «Foundations Myths of the Millet System», στο B. Braude-B. Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. Α', Ν. Υόρκη 1982, 69-88. Το πνεύμα του Braude ακολουθεί, αν και με τρόπο σαφώς πιο αναλυτικό και ολοκληρωμένο, και το άρθρο του Π. Κονόρτα, «Η εξέλιξη των "εκκλησιαστικών" βερατίων και το "Προνομιακόν Ζήτημα"», *Τα Ιστορικά*, τ. 5, τχ. 9, Δεκέμβριος 1988, 259-286.

10. Για τα θέματα αυτά στα οποία θα επανέλθω αναλυτικότερα στη συνέχεια, βλ. B. Cvetkova, *Les institutions Ottomanes en Europe*, Wiesbaden 1978, 1-77.

11. Της Κωνσταντινουπόλεως και των γύρω περιοχών αρχικά, όπως φαίνεται, καθώς η ύπαρξη των υπολοίπων πατριαρχείων αμφισβητούσε μια πλέον εκτεταμένη εξουσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

12. Ενδεικτικά για το θέμα αυτό βλ. C. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique*, Παρίσι 1924· N. Πανταζόπουλος, «Τίνα περί της εννοίας των "προνομίων" επί Τουρκοκρατίας», ανάτυπο από το *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου*, 10 (1943)· N. Ελευθεριάδου, *Ανατολική Μελέτη*, 1, «Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Σμύρνη* 1909. Την ίδια οπτική αποδέχεται εξάλλου και ο St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1985, 165-207, όπως επίσης και οι G. Georgiades-Arnakis, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *Journal of Modern History*, 24 (1952), 235-250 και Th. Papadopoulos, «Orthodox Church and Civil Authority», *Journal of Contemporary History*, 11 (1967), 201-209.

να ενός επιδέξιου πολιτικού και ικανού διπλωμάτη Μεχμέτ Β' που παραχωρεί σε έναν ευρυμαθή και αντιενωτικό μοναχό, τον Γεννάδιο, την πατριαρχική εξουσία προκειμένου να διοικηθούν, κάτω από μία ενιαία ηγεσία, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας φαίνεται πως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Οι εργασίες των B. Braude αρχικά και των Δ. Αποστολόπουλου και Π. Κονόρτα ακολούθως, συγκλίνουν ως προς το σημείο αυτό¹³.

Με βάση αυτά τα νέα, σχετικά, δεδομένα είμαστε πλέον σε θέση να προχωρήσουμε σε μια διαφορετική ανάγνωση των μηχανισμών ενσωμάτωσης των κατακτημένων πληθυσμών από τους Οθωμανούς, αποσκοπώντας αναχρονισμούς που ικανοποιούν εθνικιστικές ματαιοδοξίες, οι οποίες, με τη σειρά τους, επιδιώκουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, είτε να προβάλλουν την οθωμανική ανοχή απέναντι στους κατακτημένους πληθυσμούς είτε, σε μίαν άλλη οπτική, την ανικανότητα των Οθωμανών να διοικήσουν χωρίς τη σύμπραξη των κατακτημένων πληθυσμών και στην περίπτωση μας, των Ελλήνων Ορθοδόξων.

Στη νέα αυτή ανάγνωση νομιμοποιούμεθα να αγνοήσουμε μίαν κάθετη εκκλησιαστική διοίκηση των ορθοδόξων πληθυσμών από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ήδη από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης, γεγονός που μας δίνει νέες δυνατότητες στην ανάλυση των πολιτικών και θρησκευτικών μηχανισμών ενσωμάτωσης των πληθυσμών στο οθωμανικό κράτος. Ο εντοπισμός του συστήματος του millet πολύ αργότερα από την κατάκτηση, τον 18ο ενδεχομένως και χωρίς αμφιβολία πλέον τον 19ο αιώνα, αφήνει τα περιθώρια για αναθεώρηση των παραδοσιακών σχημάτων πολιτικής διοίκησης και κοινωνικής διάρθρωσης της Αυτοκρατορίας¹⁴.

III. Κοινότητες και εκκλησία πριν από την Ελληνική Επανάσταση

Οι διαδικασίες «αποσύνθεσης» της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαδικασίες που συνδέονται με την αποδυνάμωση του βασικού διοικητικού και πολιτικού

13. D. Apostolopoulos, «Les mécanismes d'une conquête: adaptations politiques et statut économique des conquies dans le cadre de l'Empire Ottoman», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire, «Economies méditerranéennes. Equilibres et Intercommunications, XIIIe-XIXe siècles»*, τ. II, Αθήνα 1986, 191-204 και κυρίως P. Konortas, «Les contributions ecclésiastiques "Patriarchike Zeteia" et "Basilikon Charatzion"», *ό.π.*, 217-255.

14. Περίπτωση ενσωμάτωσης του millet, στην ανάλυση των κοινωνικών και διοικητικών μηχανισμών της Αυτοκρατορίας ήδη από την κατάκτηση αποτελεί η ενδιαφέρουσα εργασία του K. Karpat, *An Inquiry into the social foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes. From Milletts to Nations*, Center of International Studies, Princeton University, Research Monograph no 39, 1973. Εξάλλου οι H. A. R. Gibb και H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Λονδίνο 1966, τ. I, μέρος 2, 207 κ.ε. ενσωματώνουν το θεσμό του millet στην ανάλυσή τους αν και παραδέχονται πως δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν πρωτογενές υλικό για να επαληθεύσουν τις προτάσεις τους.

μηχανισμού ενσωμάτωσης των πληθυσμών στο κράτος, του τιμαρίου¹⁵, αλλά και γενικότερα του συστήματος διοίκησης που επικρατούσε στα κλασικά χρόνια της οθωμανικής ιστορίας (dirlik system), με τη σταδιακή, επίσης, πρόοδο και διάδοση του συστήματος του iltizam¹⁶, και την ανάδειξη των ayan¹⁷, δημιουργούν και το πλαίσιο για την ανάδειξη και ανάπτυξη του κοινοτικού φαινομένου, μηχανισμού ελέγχου των κατακτημένων πληθυσμών και εκμείωσης φορολογικών πόρων¹⁸. Στο κλίμα αυτό, η κοινότητα βρίσκει πρόσφορο έδαφος για την επεξεργασία και ανάπτυξη εκλεπτυσμένων θεσμικών συμπεριφορών πολιτικής και οικονομικής διοίκησης, ακραία παραδείγματα των οποίων συναντάμε —για λόγους που δεν είναι δυνατόν έστω και να παρουσιαστούν εδώ— στις νησιώτικες και ορεινές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις.

Αν οι διαδικασίες όμως «διοικητικής αποκέντρωσης» της Αυτοκρατορίας έχουν ως φυσιολογική συνέπεια την αναζήτηση των υποκαταστάτων του τιμαρίου, εναλλακτικών μηχανισμών δηλαδή πολιτικής διοίκησης¹⁹ και ελέγχου των

15. O I. Sunar, «Anthropologie politique et économique: L'Empire Ottoman et sa transformation», *Annales E.S.C.*, 35 (1980), 551-579, νομίζω πως έχει κάνει την καλύτερη μέχρι σήμερα παρουσίαση του θέματος σε ένα γενικό σχήμα προσέγγισης του Οθωμανικού συστήματος. Για το τιμάριο ειδικότερα βλ. N. Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat Ottoman (début XIVe-XVIe siècle)*, Wiesbaden 1980.

16. Ενδεικτικά βλ. H. Inalcik, «Centralization and decentralization in Ottoman Administration», στο T. Naff and R. E. J. Owen (έκδ.), *Studies in the 18th Century Islamic history*, Cambridge 1977, 27-52· του ίδιου, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-337. Ειδικά τώρα για το σύστημα του iltizam, βλ. B. A. Cvetkova, «Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe siècles par rapport aux contrées Bulgares», *Roznik Orientalisnazy*, Warszawa, 27 (1963), 111-132.

17. Στο ίδιο, και D. R. Sadat, *Urban notables in the Ottoman Empire: the Ayan*, Ph.D. thesis, Rutgers - The State University, 1969, βλ. επίσης της ίδιας «Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century», *Journal of Modern Studies*, 44 (1972), 346-363. Για τους ayan πάντα βλ. V. Mutafchieva, «L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle», *Études Balkaniques*, 2-3, Σόφια 1965 233-247· G. Veinstein, «"Ayan" de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)», *Études Balkaniques*, αρ. 3, Σόφια 1976, 71-83 και A. Suceca, «Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yan im Osmanischen Reich», *Südost - Forschungen*, 25 (1966), 3-26.

18. Θα άξιζε τον κόπο, σχετικά με το σημείο αυτό, να εξετασθεί η βαρύτητα που διατηρεί το σύστημα maktu για την ανάδειξη των κοινοτικών φαινομένων, σημείο που έχει υπογραμμίσει ο H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation...», ό.π., 333 κ.ε. Για τις φορολογικές λειτουργίες της κοινότητας βλ. την προβληματική που προτείνει ο Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικοί μηχανισμοί και οικονομία στο πλαίσιο των Ελληνικών κοινοτήτων (17-18 αιώνα)», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, 235-253.

19. Ενδιαφέροντα στοιχεία στο θέμα αυτό αλλά και τη μοναδική συστηματική προσέγγιση της επαρχιακής διοίκησης στην Αυτοκρατορία, προσφέρει το βιβλίο του I. Metin Kunt, *The Sultan's servants. The transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, N. York: Columbia University Press 1983.

πληθυσμών της αυτοκρατορίας, η θρησκευτική κατηγοριοποίηση²⁰ που μόνο κατά τον 19ο αιώνα θα γνωρίσει την τυπική της αναγνώριση μέσω της θεσμικής κατοχύρωσης των millet, φαίνεται να κερδίζει έδαφος σε βάρος της αντίληψης για την ύπαρξη ομάδων που ασκούν ορισμένες λειτουργίες στο πλέγμα σχέσεων και σκοπιμοτήτων της οθωμανικής διοίκησης και με απώτερο σκοπό τη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας της οθωμανικής κρατικής μηχανής. Πρόκειται για ένα σημείο το οποίο, οι μέχρι τώρα έρευνες, δεν έχουν διευκρινίσει με απόλυτη σαφήνεια και κατηγορηματικότητα ενώ και το διαθέσιμο πρωτογενές υλικό είναι ασαφές και συχνά παραπλανητικό· με βάση όμως τις πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας, είναι θεμιτό να το διατυπώσουμε ως υπόθεση τουλάχιστον²¹.

Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, πως ένα ανάλογο φαινόμενο με αυτό που παρατηρούμε στους Ορθόδοξους πληθυσμούς, της προϊούσας ενίσχυσης δηλαδή των διοικητικών και πολιτικών όψεων της εκκλησίας ή με άλλα λόγια της σύμπτυξης των θρησκευτικών και διοικητικών λειτουργιών, επισημαίνεται και στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς μέσω της αύξουσας βαρύτητας που αποκτά το Ισλάμ στους μηχανισμούς λήψης διοικητικών και πολιτικών αποφάσεων της Αυτοκρατορίας²². Πρόκειται για δύο παράλληλα φαινόμενα που επιβεβαιώνουν όχι μόνο την τάση για σύμπτυξη διοίκησης και θρησκείας αλλά και την προϊούσα θεσμοποίηση της διαδικασίας θρησκευτικής κατηγοριοποίησης

20. Εννοώ εδώ τη διάκριση των διαφόρων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας ανάλογα με το θρήσκευμά τους ή το δόγμα τους.

21. Για μιαν άλλη κατηγορία πληθυσμών, τους Εβραίους συγκεκριμένα, υπάρχει η εμπειρία της αντιμετώπισής τους όχι ως μίας ενιαίας θρησκευτικής κοινότητας, αλλά ως επί μέρους ομάδων σύμφωνα με την ιδιότητα με βάση την οποία ενσωματώνονταν στο Οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Σημείο το οποίο επισημαίνει και ο B. Braude, ό.π., αλλά και το οποίο διαφαίνεται καθαρά από την εργασία του A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries*, Leiden: E. J. Brill 1984.

22. Ήδη από την εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, ο Seyhulislam αρχίζει να αποκτά μιαν αύξουσα σημασία στην Οθωμανική διοίκηση, αποκτώντας το δικαίωμα να επικυρώνει ή όχι, με fevca, τις νομοθετικές ή άλλες πράξεις του Σουλτάνου. Αυξάνεται, με τον τρόπο αυτό, η σημασία του Ισλάμ και του ιερού νόμου στις πολιτικές και διοικητικές επιλογές της Αυτοκρατορίας, σημασία που θα γίνει αποφασιστική σε μεταγενέστερες εποχές. Για την ενίσχυση της παρουσίας του Ισλάμ στην Οθωμανική διοίκηση βλ. H. Inalcik, «L'Empire Ottoman», *Actes du 1er Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen*, τ. 3, Σόφια 1960, 95. Για το θέμα τώρα της σημασίας του θρησκευτικού παράγοντα στους θεσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Ö. L. Barkan, «Caractère Religieux et caractère séculier des institutions ottomanes», *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, επιμέλεια των J. L. Bacqué-Grammond και P. Dumont, Παρίσι 1983, 11-58. Οφείλω τέλος να προσθέσω στο σημείο αυτό πως η παρατήρηση για την ενδεχόμενη σχέση ανάμεσα στην ενίσχυση της παρουσίας του Ισλάμ στην Οθωμανική διοίκηση και την ενδυνάμωση των πατριαρχικών εξουσιών επί των ορθόδοξων πληθυσμών τη χρωστώ στον Σ. Πετμεζά.

των πληθυσμών της αυτοκρατορίας σε ανταπόκριση οργανικών αδυναμιών του οθωμανικού διοικητικού και πολιτικού συστήματος. Το ερώτημα βέβαια που παραμένει ανοικτό είναι πώς συνδέονται μεταξύ τους οι δύο διαδικασίες και τελικά τί ανάγκες εξυπηρετούν; Καμιά απάντηση δεν θα μπορούσε να δοθεί προς το παρόν καθώς απουσιάζουν έστω και στοιχειώδεις εργασίες γύρω από τα ζητήματα αυτά.

Οι διαδικασίες που συνοπτικά περιγράφηκαν παραπάνω φαίνεται πως επιταχύνονται με την οικονομική κρίση που χαρακτηρίζει τον ύστερο 16ο αιώνα. Η δίψα του οθωμανικού δημόσιου ταμείου για φορολογικά εισοδήματα βρίσκει στο πατριαρχείο ένα μέσο για τη μερική ικανοποίησή της²³. Την ίδια στιγμή και «επωφελούμενο» από τις δημοσιονομικές αυτές δυσχέρειες των Οθωμανών, το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, πετυχαίνει να ενσωματωθεί στον κρατικό μηχανισμό ως συστατικό του στοιχείο πλέον και ως μέσο ελέγχου περιορισμένων στην αρχή, περισσότερων στη συνέχεια τμημάτων του χριστιανικού πληθυσμού. Με την ένταξή του στα φορολογικά κυκλώματα της Αυτοκρατορίας και ανεξάρτητα από το σχετικό βάρος που διατηρούν τα εκκλησιαστικά δασύματα στο σύνολο των εσόδων του κράτους, το πατριαρχείο πετυχαίνει να αποκτήσει το χαρακτήρα, συμβολικό και πραγματικό, μιάς διοικητικής δομής της Αυτοκρατορίας.

Η εκκλησιαστική οργάνωση των ορθόδοξων πληθυσμών με κέντρο την Κωνσταντινούπολη βρίσκει έτσι έναν τρόπο ενίσχυσης και διεύρυνσης των εξουσιών της. Πρόκειται για μία διαδικασία που διευκολύνεται από την ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας, του μόνου χριστιανικού θεσμού που λειτουργεί σε επίπεδο κράτους²⁴, αλλά και που ευνοείται από το γεγονός ότι το ορθόδοξο πατριαρχείο έχει ως έδρα του την Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα και κέντρο λήψης αποφάσεων της αυτοκρατορίας. Εξάλλου έχουμε κάθε λόγο να δεχθούμε πως και η αύξουσα πολιτική βαρύτητα των Φαναριωτών, στα πλαίσια της οθωμανικής κεντρικής διοίκησης, υποθάλπει και ενισχύει τη διαδικασία διεύρυνσης και ενίσχυσης των πατριαρχικών δικαιοδοσιών.

Από την άλλη πλευρά, το ορθόδοξο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης επωφελείται από τις εξελίξεις αυτές προκειμένου να ενισχύσει τη θέση του και φυσικά την εξουσία του, αλλά μόνο στα 1766-67²⁵ περίπου θα πετύχει να θέσει

23. Για τις φορολογικές πρακτικές της ορθόδοξης εκκλησίας, πρβλ. J. Kabrda, *Le système fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno 1969.

24. Το άρθρο του Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ' αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 3, 1985, 45-76 αποδεικνύει ακριβώς το σημείο αυτό.

25. Σχετικά βλ. P. Konortas, «From Millet to Djemma'at: Two ottoman terms concerning the Greek orthodox community in the Ottoman Empire and their political significations», ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο «The Social and Economic History of the Greek Millet. From the Tanzimat

υπό τον έλεγχό του το σύνολο των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών των Βαλκανίων και μεγάλου μέρους της Ανατολίας, εξαλείφοντας ή αποδυναμώνοντας τα άλλα πατριαρχεία και την αρχιεπισκοπή της Αχρίδος: άτυπα το millet έχει συγκροτηθεί, θα περιμένει όμως κάτι λιγότερο από έναν ακόμη αιώνα για να γνωρίσει την τυπική αναγνώρισή του και την επίσημη ένταξή του στις νομικές και πολιτικές πρακτικές των Οθωμανών. Από την πλευρά της Αυτοκρατορίας τώρα, η αποδιοργάνωση που γνωρίζουν οι μηχανισμοί της επαρχιακής διοίκησης, προσφέρουν το κατάλληλο έδαφος για την ένταξη των μηχανισμών ελέγχου —πνευματικού και πολιτικού— των υπόδουλων πληθυσμών, που διαθέτει το πατριαρχείο της Πόλης, στην αυτοκρατορία.

Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που θα παρατηρηθούν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα στον ελληνικό χώρο, θα βρουν την ανταπόκρισή τους στη διοίκηση των «ελληνικών» κοινοτήτων²⁶. Ιεραρχικές δομές θα αρθρωθούν γύρω από την κοινοτική εξουσία, τόσο στο αστικό όσο και στο αγροτικό περιβάλλον, με κύριο άξονα την ενοικίαση των φόρων, τη διαχείριση και χρηματοδότηση του κοινοτικού χρέους, την πιστοδότηση των πληθυσμών²⁷ και γενικότερα τη δυνατότητα παρέμβασης ανάμεσα στους κατακτημένους πληθυσμούς και τους Οθωμανούς κατακτητές.

Οι ίδιες διαφοροποιήσεις δείχνουν να οδηγούν και σε μια μείζονα αντιπαράθεση ανάμεσα στα κοσμικά στοιχεία της κοινότητας και την εκκλησιαστική εξουσία²⁸, αντιπαράθεση που σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά τις παραμονές της επανάστασης, προσλαμβάνει τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης²⁹. Πρόκειται

to the Young Turks», Princeton University, 31 Μαρτίου/1 Απριλίου 1989. Στην ανακοίνωσή του ο Κονόρτας εξετάζει τους όρους που χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί για τους Ορθόδοξους χριστιανούς και πώς αυτοί σταδιακά μεταβάλλονται. Αντίστοιχες πληροφορίες βλ. B. Braude, *ό.π.*, τρίτο μέρος.

26. Για την ελληνική οικονομία κατά τον 18ο αιώνα βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Η Ελληνική οικονομία στον 18ο αιώνα. Οι μηχανισμοί», *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, 18ος και 19ος αιώνας*, Αθήνα 1982, 3-78.

27. Για τις κοινωνικές όψεις του ζητήματος αυτού βλ. S. Petmezias, *Recherches sur les structures économiques...*, *ό.π.*, 3ο μέρος. Βλ. επίσης G. B. Dertilis, «Réseaux de crédit et stratégies du capital», στο G. Dertilis (επιμ.), *Banquiers, Usuriers et Paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988, 33-80.

28. Παραδείγματα αυτού του τύπου συγκρούσεων είναι δυνατόν να εντοπισθούν ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, βλ. Μ. Ι. Γεδεών, «Θεσσαλονικέων παλαιά κοινοτικά διενέξεις», *Μακεδονικά*, Β' (1941-52), 9-10. Η παρατήρηση αυτή υποδεικνύει πως οι συγκρούσεις ανάμεσα στα κοσμικά και τα θρησκευτικά στοιχεία δεν θα πρέπει απαραίτητα να συνδεθούν με μία προϊούσα κοινωνική διαφοροποίηση των ορθόδοξων πληθυσμών, αλλά με έναν αγώνα για την ανακατανομή των εισοδημάτων ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες που προσδιορίζονται με βάση τη σχέση τους προς την εκκλησιαστική εξουσία.

29. Βλ. για παράδειγμα την εξαιρετική παρουσίαση της περίπτωσης της Σμύρνης από τον Φ. Ηλιού, *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ,

για έριδες που εκφράζονται σε κάθε πεδίο της κοινωνικής ζωής³⁰ και που τελικά θα οδηγήσουν σε μία ασταθή, όπως θα αποδειχθεί εκ των υστέρων, ισορροπία με την πρωτοβουλία να βρίσκεται στα χέρια των κοσμικών στοιχείων, των προεστών της κοινότητας.

Χωρίς αμφιβολία το σχήμα αυτό —όπως και κάθε σχήμα εξάλλου— είναι απλοϊκό και οφείλει να δέχεται κατά περίπτωση, τις απαραίτητες τροποποιήσεις, ώστε να προσαρμόζεται στις ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών. Η απλοϊκότητα του σχήματος, που δεν πιστεύω όμως ότι μειώνει τη λειτουργικότητά του για τις απαιτήσεις της παρούσας ανάλυσης, γίνεται πλέον έκδηλη στις περιπτώσεις των πόλεων, όπου η παρουσία των συντεχνιών είναι συχνά αποφασιστική ως προς τη διαμόρφωση των συσχετισμών δυνάμεων ανάμεσα σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς ηγέτες³¹.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, τα κοσμικά στοιχεία φαίνεται να διατηρούν τον πλήρη έλεγχο της κοινοτικής ζωής, θέτοντας στο περιθώριο τους εκκλησιαστικούς ηγέτες, και τις κοινωνικές ομάδες που εκπροσωπούνται από αυτούς, των αντίστοιχων περιοχών και περιορίζοντάς τους στο συμβολικό ρόλο της επικύρωσης των διαφόρων πράξεων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, η μορφολογία της κοινοτικής διοίκησης παραμένει, κατά τα φαινόμενα όμως, απaráλλακτη από τη Βυζαντινή εποχή, διαπίστωση που έκανε πολλούς να μιλήσουν για την αδιάσπαστη συνέχεια των ελληνικών κοινοτικών θεσμών³². Η ομοιότητα αυτή δεν θα πρέπει να μας εμποδίζει από το να δούμε πως ο έλεγχος της κοινοτικής εξουσίας βρίσκεται στα χέρια των προκρίτων και των συντεχνιών και πως ο Μητροπολίτης διατηρεί μια συμβολική και μόνο ως προς την επικύρωση των αποφάσεων δυνατότητα παρέμβασης³³. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται τόσο στα νησιά του Αιγαίου³⁴,

1981. Για το ίδιο παράδειγμα βλ. Κ. Σ. Παπαδόπουλος, «Ειδήσεις περί της κοινότητος και της δημογεροντίας Σμύρνης προ της Επανάστασεως του 1821 και η τότε κατά τόπους ανάπτυξις του κοινοτισμού και χειραφέτησις αυτού από της Εκκλησίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9 (1961), 1-41.

30. Για το ζήτημα της αντιπαράθεσης κοσμικών και εκκλησιαστικών στοιχείων βλ. Ν. Pantazopoulos, *Church and law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη 1967, 107-112.

31. Πέρα από τις πληροφορίες που δίνει ο Φ. Ηλιού, *ό.π.*, βλ. και Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1982, όπου αρκετά στοιχεία για τα προεπαναστατικά χρόνια και ακόμη Κ. Μυρτίλου Αποστολίδη, «Τα αρχεία του εν Φιλιππουπόλει εσαφίου των αμπατζήδων», *Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού*, Γ' (1936-37), 149-150.

32. Από τους πιο αντιπροσωπευτικούς οπαδούς της άποψης αυτής είναι και ο Α. Βακαλόπουλος, «Κοινότητες και κοινοτική παράδοση στα υστεροβυζαντινά και νεώτερα χρόνια», *Καίρια θέματα της ιστορίας μας*, Θεσσαλονίκη 1983, 175-190.

33. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, 332.

34. Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1980, 223-224. Για την περίπτω-

όσο και τη Μακεδονία³⁵, την Ήπειρο και άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου³⁶.

Διαπιστώνονται λοιπόν δύο αντιφατικά, σε πρώτη ματιά τουλάχιστον, φαινόμενα: από τη μια πλευρά, η εξουσία του πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται να ενισχύεται, γεωγραφικά τουλάχιστον, καθώς σταδιακά επιδιώκει και πετυχαίνει τον πλήρη έλεγχο των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών σε βαλκανική, τουλάχιστον, κλίμακα, ενώ από την άλλη, σε τοπική, τη φορά αυτή, κλίμακα η εκκλησιαστική εξουσία, ως ρυθμιστική της κοσμικής ζωής δύναμη³⁷, δείχνει να χάνει έδαφος.

Πρόκειται πράγματι για δύο αντιθέτου φοράς διαδικασίες, απόλυτα ενταγμένες όμως στη λογική της πολιτικής διοίκησης των Οθωμανών και των κοινωνικών ανατροπών που καταγράφονται στη ζωή των ελληνικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. Η ενίσχυση της οικονομικής και πολιτικής βάσης των κοινωνικών ομάδων που συνηθίζουμε να αποκαλούμε αδιαφοροποίητα αλλά βολικά προεστούς, οδηγεί στην αμφισβήτηση του ρυθμιστικού ρόλου της Εκκλησίας σε κοσμικές υποθέσεις και η παραβίαση των οροθετήσεων, που φυσικά δεν θα πρέπει να τις φανταστούμε εξαιρετικά αυστηρές, είναι αρκετή για να προκαλέσει έντονες αντιδράσεις όπως μας δείχνει το παράδειγμα της Κοζάνης για το οποίο διαθέτουμε κάποιες πληροφορίες³⁸ ή ακόμη και η σύγκρουση ανάμεσα στις συντεχνίες και το μητροπολίτη Λαρίσης, με αντικείμενο το ύψος

ση της Σαντορίνης βλ. Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ελληνική μετάφραση, Αθήνα 1976, 255, όπου ρητά οι ιερείς της Σαντορίνης αποκλείονται από «τας του κοινού διαφοράς και συνελεύσεις των εξωτερικών υποθέσεων, έξω όταν ήθελε γείνη χρεία να τους προσκαλέσουν...». Επίσης για την περίπτωση της («Καθολικής») Σύρου, πληροφορούμεθα πως στα 1785, ως αποτέλεσμα ενδοκοινοτικών έριδων, οι Οθωμανοί παρεμβαίνουν και ζητούν την ανάδειξη νέου Επιτρόπου της Κοινότητας: «Η γνώμη των αφεντάδων είναι όποιον Επίτροπον ηθέλετε ψηφίσει να είναι και με συμβουλή του Επισκόπου μας και παπάδων. Και η πατέντα, όπου θέλετε κάμει του Επιτρόπου του καινούριου, πασκίσετε να βουλωθή και με του Επισκόπου την βούλα σας συμβουλευώ πως διά το παρόν δεν είναι αχαμνόν», σχετικά βλ. Α. Σιγάλας, «Επιστολαί των εν Κωνσταντινουπόλει καπουκεχαγιάδων της Σύρου επί Τουρκοκρατίας», *Ελληνικά*, 2 (1929), 56. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η απαίτηση συμμετοχής του κλήρου στα κοινά εμφανίζεται ως δείγμα ομόνοιας της Κοινότητας και ως χειρονομία καλής θέλησης προς τους δικαιούχους των φορολογικών προσόδων του νησιού που δείχνουν να ανησυχούν για την ικανότητα εκπλήρωσης των υποχρεώσεων των νησιωτών.

35. Π. Πέννας, *Το κοινόν Μελενίκου και το σύστημα διοικήσεώς του*, Αθήνα 1946, 20.

36. Ν. Πανταζόπουλος, *Ελλήνων συσσωματώσεις...*, *ό.π.*, 13-14. Για την περίπτωση των Ιωαννίνων βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 97-100 και για τα Ζαγόρια, Δ. Μ. Σάρρου, «Ζαγοριακών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 286-301.

37. Για ένα παράδειγμα των διοικητικών λειτουργιών που μπορούσε να ασκήσει η εκκλησιαστική εξουσία βλ. S. Petmezaz, *ό.π.*, 167-169.

38. Μ. Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, 60-62 και 76, 106.

των εκκλησιαστικών δοσιμάτων, στις αρχές του 19ου αιώνα³⁹.

Η ελληνική, τέλος, επανάσταση, με τις ιδιόμορφες συνθήκες που θα δημιουργήσει, τείνει προς την ολοκλήρωση του φαινομένου της υποταγής των εκκλησιαστικών στοιχείων στα κοσμικά, της αποδυνάμωσης της ισχύος τους ως κέντρων πολιτικής εξουσίας, τουλάχιστον στις περιοχές που βρέθηκαν κάτω από τον έλεγχο των επαναστατών⁴⁰. Στην ουσία, έχουμε εδώ την ολοκλήρωση μίας διαδικασίας που είχε την αφετηρία της σε ένα διαφορετικό πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον.

Οι ποικίλες και με διαφορετική, σε κάθε περίπτωση, αιτία, τριβές ανάμεσα σε κληρικούς ή λαϊκούς διατηρούν τον ίδιο κοινό παρονομαστή ή με άλλα λόγια μπορούν να μεταφραστούν στους ίδιους όρους, της σύγκρουσης δηλαδή ανάμεσα σε δύο, διακριτές μεταξύ τους, εξουσίες που διασταυρώνονται κατά την εξέσκησή τους και συνεπώς αντιπαρατίθενται, όπως θα μπορούσε να περιμένει κανείς σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις.

Ως ποιό σημείο όμως είναι δυνατόν να φτάσει μία τέτοια αμφισβήτηση σε πληθυσμούς στους οποίους η θρησκεία κατευθύνει έντονα τις καθημερινές πρακτικές και στάσεις ζωής, είναι θέμα που αξίζει να μελετηθεί περισσότερο μα και για το οποίο δεν είναι εφικτό, νομίζω, να αποφανθεί κανείς με κατηγορηματικότητα⁴¹.

Εξάλλου, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και κάτι που αμβλύνει την αντίφαση, η οποία διαπιστώθηκε προηγουμένως. Η επέκταση της δικαιοδοσίας του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως πραγματοποιείται κυρίως σε γεωγραφική κλίμακα, δηλαδή με την αύξηση των περιοχών που τίθενται κάτω από τη δικαιοδοσία του, όπως για παράδειγμα με την κατάργηση του πατριαρχείου του Πετς ή της αρχιεπισκοπής της Αχρίδος και όχι με μία επέκταση των αρμοδιοτήτων του επί των ορθόδοξων πληθυσμών.

39. Γ. Α. Αντωνιάδη - Μ. Μ. Παπκίωάννου (επιμ.), *Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, Αθήνα 1964, 169-204.

40. N. P. Diamantouros, *Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1972, 330-352.

41. Γνωστή είναι βέβαια η ύπαρξη της δυνατότητας προσφυγής στις Οθωμανικές αρχές, από την πλευρά των εκκλησιαστικών αρχόντων, στις περιπτώσεις δυστροπίας εκ μέρους των «πιστών» ως προς την πληρωμή των εκκλησιαστικών δοσιμάτων. Το ίδιο φαινόμενο βέβαια ισχύει και κατά την αντίστροφη φορά: οι οθωμανοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ώστε να αποφευχθούν αμφισβητήσεις της εκκλησιαστικής εξουσίας. Ενδεικτικά βλ. Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τουρκικών Εγγράφων αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Β' (1672-1694), ανατύπωση, Ηράκλειο 1986, 277, 289, 300. Για την υποστήριξη που προσφέρουν οι Οθωμανοί στο πατριαρχείο, στο χώρο των ιδεολογικών συγκρούσεων τη φορά αυτή, χαρακτηριστικό είναι το υλικό που προσφέρει ο Δ. Αποστολόπουλος, *Η γαλλική επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, 31-33.

Η αμφισβήτηση εξάλλου της εκκλησιαστικής εξουσίας σε τοπικό επίπεδο, και σε πολλές περιπτώσεις η περιθωριοποίησή της, δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί και ως εκμηδενισμός της, καθώς η τελευταία διατηρεί πάντα τους δικούς της αγωγούς εξουσίας: το πατριαρχείο, η εκκλησία γενικότερα εξακολουθεί να ελέγχει τα πλαίσια μέσα στα οποία θα κινηθούν οι βασικοί κανόνες κοινωνικής αναπαραγωγής⁴² και έχει τους δικούς της αυτοδύναμους μηχανισμούς απόσπασης πλεονασμάτων —μέσω των εκκλησιαστικών δοσιμάτων και φόρων— ενώ συνιστά συνάμα και έναν φορέα παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας, χαρακτηριστικό ιδιάζουσας βαρύτητας για τους ορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας: προς την ίδια κατεύθυνση θα πρέπει, εξάλλου, να υποθέσουμε πως λειτουργεί και το μοναστηριακό δίκτυο.

IV. Κοινοτική διοίκηση και το σύστημα του millet

Οι μεταρρυθμίσεις του Tanzimat έρχονται να λειτουργήσουν σε δύο κατευθύνσεις, στενά συνδεδεμένες εξάλλου μεταξύ τους⁴³, αλλά και με τα φαινόμενα στα οποία αναφέρθηκα μόλις προηγουμένως. Έτσι, η οθωμανική κυβέρνηση αφενός μεν θα επιδιώξει την ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος φορολόγησης και συλλογής των φόρων, αφετέρου δε θα σκοπεύσει στη διοικητική μεταρρύθμιση⁴⁴ με πρόθεση τη δημιουργία μιας συνεκτικότερης μηχανής διοικητικού και πολιτικού ελέγχου των πληθυσμών και τη μείωση της ισχύος των *ayan*⁴⁵.

Και οι δύο αυτές όψεις της μεταρρυθμιστικής πολιτικής τείνουν, θεωρητικά,

42. Για τις δυνατότητες παρέμβασης της Εκκλησίας στους χριστιανικούς πληθυσμούς μέσα από μια κανονιστική πολιτική έλεγχο της συμπεριφοράς τους, ενδεικτικό είναι το υλικό που προσφέρει ο Φ. Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τχ. 1, 1983, 35-84 και τ. 2, τχ. 3, 1985, 3-44. Παράλληλα θα πρέπει να μνημονεύσει κανείς, παραδειγματολογικά πάντα, την παρεμβατική πολιτική του πατριαρχείου στο ζήτημα της ρύθμισης του ύψους των προικιών. Αν και οι δικαιοδοσίες στη ρύθμιση αυτή περιέρχονται στο τέλος στις αρμοδιότητες της κοινότητας, το πατριαρχείο δεν παύει να είναι ο κατεξοχήν αρμόδιος θεσμός στην Αυτοκρατορία, ανεξάρτητα από την αποτελεσματικότητα ή όχι των κανονιστικών διατάξεών του, για τον προσδιορισμό του ύψους των προικιών, σχετικά βλ. Ε. Κύρτης-Νάκου, *Αι περί προικοδοσιών νομοθετικά ρυθμίσεις βάσει των κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Μ. Ι. Γεδεών, «Αι περί προικοδοσίας επαρχιακί και Πατριαρχιαί διατάξεις», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Η' (1887), 215-219, 224-228, 233-236, όπου είναι εμφανής η αναζήτηση της επικύρωσης των επαρχιακών αποφάσεων περί προικοδοσιών από το πατριαρχείο προκειμένου να αποκτήσουν μεγαλύτερο κύρος.

43. St. Shaw, «Some aspects of the Aims and Achievements of Nineteenth-Century Ottoman Reformers», στο S. R. Polk - R. J. Chambers (έκδ.), *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, 29-39.

44. H. Inalcik, «Application of the Tanzimat and its Social Effects», *Archivum Ottomanicum*, V (1973), 8.

45. Σχετικά βλ. K. Karpat, «The transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 39 (1972), 244.

να ανατρέψουν τις υπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχίες και τις φυγόκεντρες τάσεις που προκαλούσαν στο πολιτικό σύστημα της Αυτοκρατορίας. Ο λόγος εδώ γίνεται για ιεραρχίες οι οποίες στηρίζονταν ως προς την οικονομική, πολιτική και κοινωνική αναπαραγωγή τους, στο υφιστάμενο σύστημα ενοικίασης και υπο-ενοικίασης των φόρων⁴⁶, σε τελική δε ανάλυση εκεί απέβλεπαν, προκειμένου να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις επικράτησής τους σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο.

Ωστόσο ήδη από το 1842, ο Resid Paşa, προσπαθώντας να αποφύγει τα αυξανόμενα ελλείμματα του προϋπολογισμού, οφειλόμενα στη μικρή αποδοτικότητα του νέου φοροσυλλεκτικού συστήματος, θα επιστρέψει στο παραδοσιακό σύστημα της ενοικίασης των φόρων, μηχανισμό στον οποίο στηρίζεται η ισχύς των αγιάνηδων και κοτζαμπάσηδων και κατά συνέπεια και οι δυνάμεις που αποκεντρώνουν την κεντρική εξουσία της Αυτοκρατορίας⁴⁷.

Αν όμως απέτυχε το σύστημα αποδυναμώσεως των φυγόκεντρων τάσεων της Αυτοκρατορίας μέσω των φορολογικών μεταρρυθμίσεων, με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις και τη συγκρότηση των λεγόμενων Συμβουλίων αρχικά, στη συνέχεια με το νόμο περί βιλαετιών, η παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, ακόμη και σε απόμακρες περιοχές, δείχνει να ενισχύεται⁴⁸.

Το πρώτο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς είναι η ομοιογένεια στις διοικητικές δραστηριότητες προς την οποία οδηγούν οι μεταρρυθμίσεις, με αποτέλεσμα σταδιακά να εξαλείφονται οι όποιες τοπικές ιδιομορφίες υπήρχαν⁴⁹, με βάση την κοινοτική διοίκηση. Με άλλα λόγια, οι τοπικές ιδιαιτερότητες εξαλείφονται στη σκοπιμότητα μίας ενιαίας και ομοιόμορφης διοίκησης με πρότυπο —τι άλλο;— το ευρωπαϊκό κράτος της εποχής. Οι τοπικές διοικητικές αρχές πλέον οφείλουν να προσαρμοστούν σε ένα πρότυπο που εκπορεύεται από το κέντρο στο οποίο συμμετέχουν αντιπρόσωποι όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων που υπάρχουν στη συγκεκριμένη περιοχή.

Στην ίδια λογική, εξουσίες που ασκούσαν από τους δημογέροντες, περιέρχονται σταδιακά στα χέρια των Οθωμανών αντιπροσώπων της κεντρικής εξουσίας και λίγο αργότερα μεταφέρονται στο αστικό κέντρο κάθε περιοχής. Χαρακτηριστική εδώ είναι η αφαίρεση της δικαστικής εξουσίας για ελάσσοнос φύσεως αδικήματα από τους δημογέροντες. Η παροχή δικαιοσύνης θα περιέλθει

46. St. Shaw, «The nineteenth-century ottoman tax reforms and revenue system», *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), 422.

47. H. Inalcik, ό.π., 20-21.

48. Σχετικά με τα συμβούλια και την οργάνωσή τους βλ. H. Inalcik, ό.π., 6-7.

49. Σύγκριση σχετικά τα καταστατικά των κοινοτήτων που δίνει ο Χ. Παπαστάθης (επιμ.), *Οι κανονισμοί των Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984.

τελικά στον απόλυτο έλεγχο της τουρκικής εξουσίας⁵⁰. Το Συμβούλιο εξάλλου αναδεικνύεται σε μείζον όργανο διοίκησης κάθε περιοχής ενώ αντίθετα η κοινότητα με τα προεπαναστατικά της καθήκοντα και δικαιοδοσίες ουσιαστικά παύει να υπάρχει, ατονεί⁵¹. Τα περιεχόμενα των καταστατικών των κοινοτήτων που διαθέτουμε υπογραμμίζουν αυτόν τον υποβιβασμό των εξουσιών⁵² και την έμφαση που δίνεται πλέον στις εκπαιδευτικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες.

Η υιοθέτηση του ελεύθερου εμπορίου από τους Οθωμανούς⁵³ και η αναδιάρθρωση του καθεστώτος που διέπει τις έγχειες σχέσεις⁵⁴ δημιουργεί νέες δυνατότητες για τους κεφαλαιούχους της Αυτοκρατορίας, διευρύνει τους οικονομικούς τους ορίζοντες και θα πρέπει να υποθέσουμε ότι συμβάλλει στη σχετική μείωση της σημασίας των «επενδύσεων» που συνδέονται με τις διοικητικές λειτουργίες του κράτους⁵⁵ και φυσικά με τη φορολογία⁵⁶. Η κοινότητα, όχι μόνο αποδυναμώνεται ως προς το πολιτικό και διοικητικό σκέλος των αρμοδιοτήτων της από τις διοικητικές πρακτικές του οθωμανικού κράτους αλλά στερείται συνάμα και του οικονομικού ενδιαφέροντος το οποίο είχε. Οι μετασχηματισμοί θίγουν δηλαδή τόσο τη φορολογική βάση της κοινότητας όσο και τη διοικητική πλευρά της. Η ενσωμάτωση των πληθυσμών στην Αυτοκρατορία δεν χρειάζεται τους κοινοτικούς θεσμούς καθώς συγκροτούνται, όπως είδαμε προηγουμένως, νέα

50. Βλ. για παράδειγμα Π. Βιζουκίδου, «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1927), 19-20. Για το Πήλιο ανάλογες είναι οι πληροφορίες του Ν. Ι. Πανταζόπουλου, «Κοινοτικός Βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», ανάτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 1Δ', Θεσσαλονίκη 1967, 47.

51. Σχετικά με τους περιορισμούς της κοινοτικής αυτονομίας στο Πήλιο βλ. Δ. Παντελοδήμος, «Η Αυτοδιοίκηση του Πηλίου κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*, Γ' (1974), 122 κ.ε.

52. Βλ. Χ. Παπαστάθης, ό.π., 147 κ.ε.

53. Σχετικά βλ. O. Koymen, «The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire (19th Century)», *Etudes Balkaniques*, τ. 7/2, 1971, 47-55.

54. L. Belarbi, «Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire Ottoman à l'époque du Tanzimat», *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Παρίσι 1983, 251-259.

55. Η πλέον πρόσφατη έρευνα γύρω από την Οθωμανική οικονομία του 19ου αιώνα ανήκει στον S. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

56. Σχετικά μπορεί να συμβουλευτεί κανείς τον R. Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Methuen 1981. Βλ. επίσης, Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, The University of Chicago Press 1980, 74-80. Το ερώτημα στο σημείο αυτό συνδέεται με το βαθμό που η επέκταση του ελεύθερου εμπορίου προσφέρει νέες δυνατότητες στα Ελληνο-οθωμανικά κεφάλαια να προσανατολιστούν προς άλλες από τη φορολογία δραστηριότητες και κατά συνέπεια τα απελευθερώνει από την ταύτιση με την κοινότητα, δηλαδή έναν κατ' εξοχήν φορολογικό μηχανισμό.

διοικητικά δίκτυα, πλέον σύγχρονα και εναρμονισμένα στις απαιτήσεις των καιρών.

Δεύτερο σημείο, το οποίο θα πρέπει να υπογραμμιστεί, η κάθετη πλέον ιεράρχηση της διοικητικής οργάνωσης από το τοπικό στο περιφερειακό επίπεδο με κέντρο την πόλη και από κει στην πρωτεύουσα. Συγκροτείται λοιπόν μία δομή αντίστοιχη με εκείνη ενός σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού κράτους, σε αντίθεση με την προηγούμενη διοικητική διάταξη που δεν ανταποκρινόταν σε ένα τέτοιο σχήμα. Πρόκειται δηλαδή για μίαν ιεράρχηση στον χώρο, η οποία διευκολύνει αλλά και διευκολύνεται, όπως αμέσως στη συνέχεια θα δούμε, από την ενίσχυση της εκκλησιαστικής εξουσίας, που, μόνη από όλους τους χριστιανικούς θεσμούς, παρουσιάζει μίαν ανάλογη διάταξη στο χώρο. Η αντιπροσωπευτικότητα εξ άλλου που διεκδικούν τα λογής-λογής συμβούλια και την οποία νομοθετικά επιβάλλει το κράτος, δεν εκφράζει τίποτε περισσότερο από την προσπάθεια απομίμησης, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, της διοίκησης του κέντρου όπου δίπλα στην οθωμανική εξουσία, ασκούν τις αρμοδιότητές τους οι επικεφαλής των millet και ανάμεσα σε αυτούς ο πατριάρχης.

Πράγματι με τη διοικητική μεταρρύθμιση, ο εκκλησιαστικός παράγοντας επιβάλλεται, άνωθεν πλέον, στη διαχείριση της τοπικής και περιφερειακής εξουσίας σε ένα σύστημα το οποίο παρουσιάζει μίαν αρμονία στη σύλληψή του τουλάχιστον. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες εξαλείφονται και η διοίκηση τείνει προς μίαν ομοιομορφία, ανάλογη με εκείνη που γνωρίζουν τα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής. Η εκμετάλλευση των εκκλησιαστικών ιεραρχιών και εξουσιών, διευκολύνει τα σχέδια των Οθωμανών: η πολιτική και θρησκευτική εξουσία του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης εντάσσεται, οργανικά πλέον, στο διοικητικό σχήμα της υπό μεταρρύθμιση Αυτοκρατορίας⁵⁷. Η τυπική αναγνώριση και αναδιοργάνωση του ορθόδοξου millet, με την υποταγή του στον Οργανικό Νόμο⁵⁸, έρχεται να υποστηρίξει τη λογική αυτή.

Οι κοινοτικές λειτουργίες σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, περιορίζονται και τίθενται πλέον κάτω από τον έλεγχο της Εκκλησίας ή για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Ν. Πανταζόπουλου, «from 1865 to 1912 the multifunctional activities of the other three forms of corporation had a religious covering»⁵⁹.

57. M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, 2ο μέρος, Λονδίνο 1856, 175-228.

58. R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Ν. Υόρκη 1973, 114.

59. N. Pantazopoulos, «Community laws and customs of Western Macedonia under Ottoman Rule», *Balkan Studies*, 2 (1961), 19. Ας σημειωθεί ότι ο Πανταζόπουλος στις εργασίες χρησιμοποιεί την έννοια του millet, ήδη από την κατάκτηση, ώστε στην περίπτωση αυτή είναι υποχρεωμένος να καταφύγει στη χρήση της έκφρασης religious covering, προκειμένου να εννοιολογήσει ό,τι εδώ εκφράζεται μέσω της τυπικής αναγνώρισης του millet και της ενίσχυσης της εκκλησιαστικής εξουσίας. Με την έκφραση εξ άλλου three forms of corporations ο Πανταζόπουλος εννοεί τις κοινότητες, τις συντεχνίες και τα ένοπλα χριστιανικά σώματα.

Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα, ως προς το σημείο αυτό, ότι το πατριαρχείο συντάσσει τους «Γενικούς Κανονισμούς», με βάση τους οποίους οι κοινότητες καταρτίζουν πλέον τους επί μέρους κανονισμούς λειτουργίας τους⁶⁰. Μία απλή ανάγνωση αλλά και σύγκριση των διαφόρων κοινοτικών κανονισμών που έχουμε στη διάθεσή μας, αρκεί για να μας δείξει το πατερναλιστικό και ισοπεδωτικό πνεύμα που διαπερνάει την εκκλησιαστική εξουσία και την προσπάθειά της να επωφεληθεί από τις ανατροπές στους συσχετισμούς που προκαλεί η πολιτική της Πύλης⁶¹.

Αν λοιπόν σύμφωνα με τον R. Davison, η παρέμβαση του οθωμανικού κράτους με τον Οργανικό Νόμο του 1862, έρχεται να μειώσει την εξουσία του κλήρου στην Πόλη⁶², αντίθετα, στο τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο φαίνεται να την ενισχύει. Ο τοπικός ή περιφερειακός εκκλησιαστικός ηγέτης αντιμετωπίζεται και επιβάλλεται ως τυπικά επικεφαλής και αρμόδιος για τη διοίκηση των ορθόδοξων πληθυσμών κάθε περιοχής⁶³.

Συνάμα ο νόμος περί βιλαετιών έρχεται να ενισχύσει ακόμη περισσότερο την τάση αυτή, καθώς ο πνευματικός αρχηγός της κοινότητας αυτοδίκαια γίνεται μέλος του τοπικού συμβουλίου ή του συμβουλίου του βιλαετίου⁶⁴.

Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις λοιπόν φαίνεται να ενισχύουν την οθωμανική εξουσία⁶⁵ μέσα από πρακτικές που αναιρούν το μέχρι τότε πνεύμα και πρακτική της κοινοτικής διοίκησης⁶⁶. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η πολιτική των Οθωμανών απέναντι στους κοινοτικούς άρχοντες, οι οποίοι τείνουν να μετατραπούν σε διεκπεραιωτές των διοικητικών υποθέσεων και κατ' άλλους σε υπαλλήλους της κυβέρνησης⁶⁷. Σε τελική ανάλυση όμως η υποταγή στο κέντρο

60. Για μία χαρακτηριστική περίπτωση βλ. Γ. Χ. Χιονίδης, «Τρεις κανονισμοί της Ελληνικής κοινότητας της Βερροίας κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, 10 (1970), 97. Βλ. επίσης Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, passim.

61. Σχετικά με την ενίσχυση της εκκλησιαστικής εξουσίας στη Μακεδονία βλ. Χ. Παπαστάθης, «Κοινοτική Αυτοδιοίκηση», *Μακεδονία*, Αθήνα 1982, 492.

62. R. H. Davison, *ό.π.*, 114.

63. Σχετικά βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Η Κοινοτική...*, *ό.π.*, 43. Αντίστοιχα για την περίπτωση του Μελένικου βλ. Π. Πέννας, *ό.π.*, 20-21.

64. Χ. Παπαστάθης (επιμ.), *ό.π.*, 43, 47-48.

65. Για την ενίσχυση της οθωμανικής εξουσίας μέσω των διοικητικών μεταρρυθμίσεων που συνεπαγόταν το Tanzimat, στην περιοχή του Πηλίου, περιοχή με ιδιαίτερα ισχυρή κοινοτική παράδοση πριν από την Επανάσταση, βλ. S. Petmezas, *ό.π.*

66. Για την ιστορία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πριν από την περίοδο του Tanzimat, βλ. το κλασικό πλέον βιβλίο του St. J. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim II, 1789-1807*, Cambridge Mas.: Harvard University Press, 1971. Βασικό επίσης βοήθημα για την ιστορία των μεταρρυθμίσεων είναι και το βιβλίο του C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1980.

67. Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, 43, 58-59.

και η εξάλειψη των φυγόκεντρων δυνάμεων περνάει μέσα από την αξιοποίηση των δομών εκείνων που διατηρούν μίαν κάθετη ιεραρχική διάρθρωση στο χώρο και που εκφράζονται από το πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, όργανο απόλυτα ενσωματωμένο στην οθωμανική κρατική μηχανή.

Η μόνη αντίφαση που παρουσιάζεται στο σχήμα αυτό είναι ότι η ενίσχυση των θρησκευτικών κατηγοριοποιήσεων μέσω των millet και στη συγκεκριμένη περίπτωση η ενίσχυση της εξουσίας της εκκλησίας, έρχεται να τονίσει ακόμη περισσότερο, σε πείσμα των προθέσεων της⁶⁸, την αντίθεση ανάμεσα σε κατακτητές και κατακτημένους και μάλιστα σε μίαν εποχή συνεχούς ανόδου των εθνικισμών.

V. Αντί για συμπεράσματα

Στις στρατιωτικές δομές ενσωμάτωσης των πληθυσμών της Αυτοκρατορίας, που εκφράζονται μέσω της διοικητικής λειτουργίας του τιμαρίου, μέσα από αργόσυρτες και μακρόχρονες διαδικασίες, έρχονται να υποκατασταθούν νέες περισσότερο ευέλικτες, λιγότερο άμεσες και σαφώς πιο μοντέρνες δομές. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, υπερβάλλοντας φυσικά, ότι με την εμφάνιση των millet και αργότερα με τη θεσμοθέτησή τους, η Αυτοκρατορία αναζητάει υποκατάστατα των ενδιάμεσων δομών (intermediate structures), που συνιστούν στη δυτικοευρωπαϊκή πραγματικότητα ό,τι συνηθίζουμε να αποκαλούμε κοινωνία των πολιτών⁶⁹, και οι οποίες συγκροτούν ένα ουσιώδες κομμάτι των πολιτικών δομών στα σύγχρονα κράτη.

Πέρα από την εσχεμμένη υπερβολή, η παρομοίωση αυτή υπογραμμίζει μία πραγματικότητα που νομίζω ότι είναι και η σημαντικότερη σε σχέση με τα ζητήματα που πραγματεύεται το άρθρο αυτό: την ανάγκη δηλαδή για την ύπαρξη διαμεσολαβητικών δομών που να ενσωματώνουν τους πληθυσμούς στον μηχανισμό της Αυτοκρατορίας και να ενισχύουν την εξουσία μιας γηρασμένης κρατικής μηχανής επί των επαρχιών της. Υποκαθίστώνται με τον τρόπο αυτό απαρχαιωμένες και ελάχιστα λειτουργικές για τις ανάγκες της Αυτοκρατορίας στρατιωτικές και διοικητικές δομές ελέγχου των κατακτημένων πληθυσμών. Να γιατί οι Οθωμανοί εμπεδώνουν την ισχύ τους στις ελληνικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, μετά από μία μακρά περίοδο διοικητικής αποδιοργάνωσης, αναιρώντας την τοπική ιδιομορφία του κοινοτικού φαινομένου και ανάγοντάς το σε απλό υποστήριγμα της διοικητικής μηχανής. Για τον ίδιο σκοπό επιδιώκουν να ενισχύσουν το μόνο θεσμό, που από τη φύση αλλά και τη γένεσή του

68. S. Mardin, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire», *Comparative Studies in Society and History*, 1969, 276.

69. Για το θέμα της απουσίας της κοινωνίας των πολιτών από την Αυτοκρατορία βλ. S. Mardin, *ό.π.*, 264.

ήταν απόλυτα ενταγμένος στο πνεύμα αλλά και το χαρακτήρα της Αυτοκρατορίας: το πατριαρχείο⁷⁰.

Καθώς τα εμπειρικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι εξαιρετικά περιορισμένα και οι σχετικές με το θέμα εργασίες βρίσκονται ακόμη σε ένα πρώτο στάδιο αποσαφήνισης των προβλημάτων της διοικητικής και πολιτικής ιστορίας της Αυτοκρατορίας αλλά και της ορθόδοξης εκκλησίας, το σχήμα που προτάθηκε παραπάνω θα πρέπει να περιμένει νέα στοιχεία για να εξακριβωθούν τα προτερήματα και ελαττώματα των υποθέσεων του, στοιχεία που δεν θα πρέπει να περιορίζονται μόνο στους ορθόδοξους πληθυσμούς αλλά να καλύπτουν το σύνολο των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας.

70. O R. Davison, «The millets as agents of change in the nineteenth-century Ottoman Empire», B. Braude - B. Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. Β', Ν. Υόρκη 1982, 319-337, επιδιώκει να εξετάσει μίαν ενδιαφέρουσα πλευρά των εκσυγχρονιστικών τάσεων που διακρίνουν τους Οθωμανούς στη διάρκεια του 19ου αιώνα, στρέφοντας την προσοχή του στο πρόβλημα του κατά πόσον η θεσμοθέτηση του συστήματος των millet διευκόλυνε τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των Οθωμανών. Η προσέγγιση αυτή, ως προς την απετηρία της είναι από πολλές απόψεις συγγενής με όσα ελέχθησαν προηγουμένως, αλλά νομίζω πως πάσχει από μίαν έντονη κφέλεια και έναν έντονο ιστορικισμό στην όλη σύλληψη και προσέγγιση του προβλήματος.